

FÜTUHÂT LİTERATÜRÜNDE İÇERİK VE USÛL SORUNLARI ÜZERİNE

On Content and Method Problems in the Conquests Literature

Şaban ÖZ¹

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi : 21.10.2020
Kabul Tarihi : 26.11.2020
Yayın Tarihi : 22.06.2021

Özet

Müslüman ilim çevreleri, çok erken dönemlerden itibaren fetih haberleriyle ilgilenmişler, fetih savaşları ve süreci hakkında bilgiler toplamaya özen göstermişlerdir. Zaman içerisinde bir araya getirilen bu rivâyet malzemesi, konuyla ilgili müstakil eserlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Fütüh eserleri fetihlere veya savaşlara dair sadece askeri bilgiler vermekle kalmayıp çok geniş konu yelpazesine sahip kitaplardır. Bu yüzden de bu tür eserler incelenirken dikkatli davranılmalı, sadece muhtevaya bakarak taramalar yapılmamalıdır. Bu rivâyetlerin aktarılmasında ise klasik Siyer-Tarih metodunun uygulandığı görülmektedir. Genel anlamda fütühât literatüründeki sorunları ele aldığımız bu çalışmamızın konu çerçevesini ilk dönem İslâm fetihlerini ele alan eserler oluşturmaktadır. Sonraki dönem farklı kültür ve edebiyat sahalarında ortaya çıkmış fetihnâmeler konumuza dâhil değildir. Hiç kuşkusuz onların da tarihî açıdan ayrıca tetkik edilip tarih kaynağı olarak değerlerinin tespiti gerekmektedir. Ancak daha çok edebî alana hasredilen bu külliyyatın en azından Türk tarihçileri için ayrı bir önemi vardır. Bütüncül bir bakış açısı vermesi adına fütüh metinlerindeki usûl ve içerik sorunlarını birlikte ele almanın daha faydalı olacağı kanısındayız. Bu yüzden de usûl veya içerik olarak tekrar ayrı başlıklar yapmak yerine onları bir arada vermeyi uygun bulduk. Fütühât literatüründe tespit edebildiğimiz sorunlar olarak şunları kaydetmemiz mümkündür: Meçhul müellif Sorunu, Kaynak Sınırlılığı, Tek Taraflı Olmaları, Dil Problemi, Tarih Yazıcılığı Sorunları, Coğrafi Belirsizlikler, İçerik Değişimi, Kronoloji Problemi, Teknik Problemler, Yaklaşım Problemi, Değerlendirme Eksiklikleri ve Arkeolojik Veri Yetersizliği. Bu sorunlar çerçevesinde çözüm önerilerimiz ise şunlardır: İslâm coğrafyası konusundaki akademik ve profesyonel eksiklerin giderilmesi, uluslararası projelerin hazırlanması, tarih haritaları eksiklerinin giderilmesi, fetihlerle ilgili akademik çalışmaların artırılması ve akademik titizlik, görsel atlasların/sözlüklerin hazırlanması, tenkit zarureti, İslâm Arkeolojisinin inşası. Fetihlerle ilgili metinlerin, yorumu, felsefesi, arka planı, iktisadî, siyasî, dinî, ictimâî neticeleri vs. şeklinde geniş bir perspektifte değerlendirilmesi, işlenmesi yönünde çalışmalar yapılması da bu metinleri tarihçilik açısından daha değerli bir hale getirecektir. Fetihlerin ortaya çıkarılmasının özellikle ülkemizdeki ilahiyat ve tarih fakültelerinin öncelikli gayesi olması gerekmektedir. Her ilimizde ilahiyat ve tarih fakülteleri ile bu fakülteler bünyesinde bu alana dair ana bilim dalları yer almaktadır. Maalesef aynı konuların defaatle çalışıldığı gözlemlenmektedir. Oysa yerel tarihçiliğe yönelerek illerin fetihlerinin gerekirse köy ve kasaba ölçeğinde tespiti, coğrafyamızın sahip olduğu tarihi ortaya çıkarması açısından son derece önemli olacaktır. Bunun için farklı projelerin yapılması ve üniversite, belediye ve sivil toplum kuruluşlarının bir araya gelmesi zaruridir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi • Fetih • Tarih Yazıcılığı • Fütüh Literatürü • Arkeoloji.

Giriş

Hız. Peygamber döneminde başlayan ve İslâm'ın ilk asrında büyük bir ivme ile devam

¹ Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/ İlahiyat Fakültesi/ İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü/ Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, sabanoz@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3598-847X>

eden fetih hareketleri farklı açılardan ele alınmış, tarihî süreç ve sonuçları irdelenmiştir. Fetihlerle birlikte Müslüman Arapların dış dünya ile ilişkileri yeni bir boyut kazanmış, daha çok askerî olmak üzere yeni coğrafyalarla ilişkiler kurulmuştur. Emevîler ve Abbâsiler dönemlerinde komşularla ilişkiler, başa geçen halifenin ve imparatorun kişiliğine göre veya dönemin ekonomik-askerî durumlarına göre değişim gösteriyordu.¹ Fetihlerle sadece Bizans veya Sâsânîlerle değil Türk, Çin, Hint, Berberî Slav, Ermeni ve daha başka uluslarla komşuluklar, düşmanlıklar, iş birlikleri gündeme gelmiştir. Hiç kuşku yok ki, bütün bu ilişkilerin çok farklı alanlara yansımaları olmuştur. Tarih ilmi açısından dahi bu yansımaları görmek mümkündür. Müslümanlar için tarihin anlamı giderek genişlemiş; Fars ve İbrani destanları, efsaneleri, eski Yunan tarihine dair anlatılar, Arapçaya çevrilmiş ve bunlara az çok tarihî bir nitelik verilmiştir.²

Süreç içerisinde fethedilen bölgelerdeki insanların çoğu İslâm'a girdiler. Kendilerinin Müslüman olmadan önce de hikmet, mesel, şiir ve edebiyatları, tedvîn edilmiş ilimleri ve kitapları vardı. İslâm'ı kabul eden bu insanlar ve onların çocukları İslâmî ilimlerde araştırmalar yapmaya başladılar.³ Emevî döneminin son zamanlarından itibaren, ileri gelen Iraklı Müslüman âlimlerin birçoğu Arap değildi. Bunlar İslâm'a, içinde yetiştikleri önceki kültürel muhitin değerlerini de taşımışlardır.⁴

Bu fetihler sadece İslâm kültürü üzerinde değil karşı tarafta yer alan kültürler üzerinde de derinden etkili olmuştur. Sadece bir örnek verecek olursak, Yermük yenilgisinin sorumlusu olarak Bizans İmparatoru Heraclius'a yöneltilen eleştirilerden biri de İsa'nın doğasına ait yapılan tartışmalarda, tektanrıcılık çözümüne doğru tavizler vermesidir.⁵ Bu eleştiri, tarafların fetihleri sadece askerî hâdiseler olarak değerlendirmediklerini, itikadî boyutta da ele aldıklarını göstermektedir.

A. Fütuhât Literatürü

İslâm Tarihi literatüründe Müslümanların fetihlerine dair özel çalışmaların ortaya çıkması oldukça erken döneme denk gelmektedir. İbn İshâk, Vâkıdî, İbnu'l-Kelbî gibi isimlerin konuya özel olarak eğilmiş olmaları da esasen bu erken dönem ilginin yansımasıdır. Hz. Peygamber sonrası hâdiselerinin aktarımında fetihlere ayrı bir yer açılması da aslında bir bakıma zorunluluktadır. Sonraki dönem müelliflerinin fetih haberlerinde kaynaklarının büyük yekûnunu da erken dönemde toplanılan bu malzemeler oluşturmaktadır.

İlk dönem fetihlerinden bahsedilirken kaynak referansında "Siyer âlimlerinin çoğu"⁶

¹ Muâviye, Bizans ile anlaşma yapan ilk halife unvanını taşımaktadır. Bk. Ahmed b. Ebi'l-Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâdîh el-Ya'kûbî (292/905), *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beirut: Dâru Sâdır 1412/1992), 2/217.

² M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler–*, haz. Yüksel Kanar (İstanbul: Endülüs Yay., 1991), 18.

³ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1975), 94.

⁴ Bk. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fığlalı (İstanbul: Şa-to Yay., 2001), 227.

⁵ Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, çev. Mehmet Özay (İstanbul: Kaknüs Yay., 2000), 17.

⁶ Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr (774/1372), *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1998), 7/28.

ibâresinin kullanılması da ilgili çevrelerin kimliğini beyan açısından kayda değer bir husustur. İbn İshâk ve Vâkidî'nin fetihlere dair rivâyetleri de göstermektedir ki, ilk kaynaklar sadece içerik olarak değil fetihlere dair hangi konularının nasıl ele alınacağı konusunda da bir çerçeve oluşturmuşlardır. İlk dönem siyer müelliflerimizin fetihlere dair naklettikleri metinlerden örnekler aktarmamız sanırım söylemek istediğimizi daha açık ifade edecektir:

* “İbn İshâk, “Kâdisiyye Savaşı 15. yılda oldu.”⁷; İbn İshâk, “Cezîra, er-Ruhâ, Harrân, Re’su’l-Ayn, Nusaybîn 19. yılda fethedildi.”⁸; İbn İshâk, “Ecnâdîn Savaşı, Yermük Savaşı’ndan öncedir.”⁹

* “Vâkidî, “Kâdisiyye Savaşı ve fethi 16 yılında oldu” der, Kufe ehlinde bazıları “Kâdisiyye Savaşı 15. yılda idi” derler.”¹⁰; Vâkidî, “Hemezân ve Rey’in fethi 23. yılda oldu. Denilir ki; Rey Karaza b. Ka’b tarafından fethedildi...”¹¹

* “İbn İshâk, “Ahmed b. Hâlid-Muhammed b. İshâk-Yezîd b. Ebî Habîb-Tucîb’in mevlâsı Ebû Merzûk-Hanş es-Sanânî, “el-Mağrib’e gazve yaptık. Başımızda Ruveyfa’ İbn Sâbit el-Ensâri vardı. Cerbe denilen bir köyü fethettik. Ruveyfa’ b. Sâbit konuşmak için kalkarak, “Ben içinizde ancak Resulullah’tan işittiğim şey için kalktım. O, Hayber’i fethettiğimiz gün kalktı ve...” dedi.”¹²

Bu tür rivâyetlerine bakarak fütûh kitaplarının İbn İshâk’a (*Kitâbu’l-Fütûh*) ve ileride temas edeceğimiz üzere Vâkidî’ye nispet edilmesi yersiz değildir. Ancak bizim kanaatimiz, İbn İshâk’a atfedilen bu eserin müstakil bir eser olmasından ziyade genel tarihinin bir kısmını oluşturduğu ve bu genel tarihinin, bir bölümünü teşkil eden *Kitâbu’t-Târîhi’l-Hulefâ’nın* içeriğine dâhil olduğu yönündedir.¹³ Bu bölümdeki rivâyetlere diğer kaynaklarda rastlamak mümkündür.¹⁴

Fütuhât literatüründeki sorunlara geçmeden önce bu eserlerin içerikleri üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. Öncelikle fütûh kitaplarının birçok konuyu içeriğinde barındırmaları nedeniyle câmi kitaplar olduğunu söyleyebiliriz. O yüzden bu tür eserlerde araştırma yapılırken son derece dikkatli bir okuma yapılması gerekmekte; satır aralarındaki bilgi kırıntıları veya cümleler gözden kaçırılmamalıdır. Bu çerçevede fetihler, komutanlar, yapılan savaşlar, ordu güzergâhları gibi olması gereken konulara ek olarak kitaplarda mevzu bahis edilen hususları şu şekilde sıralayabiliriz:

⁷ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/922), *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk (Târîhu’t-Taberî)* (Beyrut: Dâru’l-Kütûbi’l-İlmiyye), 2/438.

⁸ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/511.

⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 7/10.

¹⁰ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/438.

¹¹ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/536.

¹² Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahman ed-Dârimî (255/869), *Sünen*, thk., tlk., thrc. Seyyid Abdullah Hâşim (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), 2/546-547.

¹³ Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri* (İstanbul: İsar Vakfı Yay., 2008), 253.

¹⁴ Bk. Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 2/483-484, 511; Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi’t-târîh* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1399/1979-1402/1982), 2/372, 533.

-Anlaşmalar, vesikalar, mektuplar, emannâmeler,¹⁵ kitâbeler,¹⁶ atama emirnâmeleri: Fütuh müellifleri, anlaşmaları, vesikaları eserlerinde sık sık kullanmışlardır. Yapılan anlaşmalara, Mekkelilerle Hz. Peygamber'in yaptığı anlaşma metni ve maddeleri,¹⁷ Resulullah'ın Ukeydir ve Dûme halkıyla yaptığı anlaşma,¹⁸ Necrânlılarla yapılan anlaşma,¹⁹ Alâ b. el-Hadramî'nin Bahreyn halkıyla anlaşması,²⁰ Hâlid b. el-Velid'in Dimeşkilerle yaptığı anlaşmayı²¹ örnek olarak verebiliriz. Anlaşmalara ek olarak birçok mektup metni de kaydedilmiştir. Zikredilen vesikaların sıhhati konusunda Belâzurî'nin görüş beyan ettiği veya sessiz kaldığı anlar olmuştur: "Necrânlıların elinde yazdığım bu nüshaya benzeyen başka bir vesika daha gördüm. Onun altında 'Ali Ebû Tâlib' yazıyordu. Onun hakkında ne diyeceğimi bilmiyorum."²²

-Sosyal hayata dair bilgiler: Abdurrahman b. Ebî Bekr'in bir kıza şiir yazması haberinde olduğu gibi,²³ bireysel ilişkilere yer verilmesinin yanında dönemde kullanılan kağıtlar, paralar gibi topluma dair birçok konuda da bilgilere yer verilmiştir.

-Hukukî ve mâlî (ganimet, fey, zekât, cizye, vergi oranları vs.) yapıya dair bilgiler: Belâzurî, Taif'in fethini anlatırken üzümün, balın zekât oranları gibi bilgileri de aktarmıştır.²⁴ Bu haberlerin konuyla çok da alakasız olduğunu söyleyemeyiz. Zira konu başlığı Taif olunca orada yetişen ürünler de bu başlık içerisinde anlatılmıştır. Zekât ürünleri, öşür, cizye, hangi mallardan ne kadar alınacağı gibi hususlar üzerinde uzun uzun durulmuştur. Aynı şekilde harâc arazileriyle ilgili hükümlerle ilgili ayrı bir başlık açılması da kayda değer bir husustur.²⁵ Fütuh metinleri, tıpkı "Kitâbu'l-Emvâl"ler gibi vergilerin oranları, uygulanması, tarihi gibi konularda da başvuru niteliğine sahiptirler.²⁶

-Kronolojik bilgiler: Belâzurî, elindeki bilgilere bağlı olarak nadiren ayrıntılı²⁷ tarih vermiş ancak daha çok genel tarihler zikretmiştir. Halife b. Hayyât ise kaynaklarına bağlı olarak daha çok ayrıntılı kronoloji vermektedir: "*İbn İshâk, '13. yılın Cemâdiyelülâ ayından 12 gün kala Perşembe günü Mercu's-Suffer vakası oldu.*"²⁸; "*İbnu'l-Kelbî, 'Sulh 14 yılının Receb ayının yarısında Pazar günü oldu.'*"²⁹ Halife'nin daha ayrıntılı tarihler verme sebebi kaynak olarak İbnu'l-Kelbî ve İbn İshâk'ı fazlaca kullanmasıdır.

¹⁵, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî (279/892), *Fütûhu'l-buldân*, thk. Abdullah Üneys et-Tibâ' - Ömer Üneys et-Tibâ' (Beirut: Müessesetü'l-Meârif, 1407/1987), 177.

¹⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 173.

¹⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 49-50.

¹⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 82.

¹⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 85.

²⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 107.

²¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 166.

²² Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 88.

²³ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 84.

²⁴ Bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 76-78.

²⁵ Bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 627-629.

²⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 91-92. Mekke evlerinin kiraya verilip verilmeyeceği konusu gibi, bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 58-60.

²⁷ Bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 157.

²⁸ Ebû Ömer Halife b. Hayyât el-Leysi (240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk., tkd. Süheyl Zekkâr (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1414/1993), 80.

²⁹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 85. Ayrıca bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 85, 89.

-İmar faaliyetleri,³⁰

-Dinî bilgiler: Fütûh eserlerinde Yahudilerin Yahudilikten çevrilmeyeceği taahhüdü,³¹ atı kutsal kabul edip ona tapanlar³² gibi bilgilere ulaşmak mümkündür.

Bu konuların kaydedilmesinde takip edilen usûl olarak ise geleneksel Siyer-Tarih anlatımında kaynak zikri veya telifik sisteminin sürdürüldüğünü görmekteyiz: “Ahmed b. Yahyâ b. Câbir dedi ki, Siyer, Hadis ve ülkelerin fetihlerini bilen ilim ehlerinden bir grup bana haber verdi ki, onların haberlerini bazen özetledim bazen düşürdüm, bazılarını bazılarına tercih ettim...”³³; “...ve onlardan başka Ermeniyeye işlerini bilen ilim ehlerinden birileri bana anlattı... Haberlerini topladım, bazılarını bazılarına tercih ettim.”³⁴

Fütûh metinlerinde de kaynak-hâdis ilişkisi doğrudan veya kaynaklar aracılığıyla kurulmuş veya kurulmaya çalışılmıştır: “Hîre halkından birinden işittim ki...”³⁵; “Cezîra halkından bir şeyh bana İyâd b. Ğanm’ın el-Cezîra ve diğer şehirlerle sulh yapmakla görevlendirildiğini ve onlar için bir anlaşma yaptığını anlattı...”³⁶; “Antakya halkından şeyhlerin ve onlardan başkalarının bana anlattıklarına göre...”³⁷ Yeri gelmişken ifade edelim ki, müelliflerimizin kaynakları arasında görgü şahitleri,³⁸ divânlar³⁹ veya naklen atıflar da bulunmaktadır.⁴⁰

Fetih haberlerinin sunumunda da belli bir insicamın yakalandığını, olayların sebep sonuç bütünlüğü içerisinde ele alındığını söyleyebiliriz.⁴¹

B. Usûl ve İçerik Sorunları

Bütüncül bir bakış açısı vermesi adına fütûh metinlerindeki usûl ve içerik sorunlarını birlikte ele almanın daha faydalı olacağı kanısındayız. Bu yüzden de usûl veya içerik olarak ayrı başlıklar yapmak yerine bir arada vermeyi uygun bulduk. Fütûhât literatüründe tespit edebildiğimiz sorunlar olarak şunları kaydetmemiz mümkündür:

1. Meçhul Müellif Sorunu: Her ne kadar bu sorunu genelleştiremesek de özellikle Vâkidi’ye atfedilen birçok fütûh kitabını bu minvalde zikredebiliriz. Brockleman, Vâkidi’ye nisbet edilen fütûh kitapları ve nüshalarını kaydetmektedir.⁴² Marsden Jones, günümüzde matbu olan *Fütûhu’s-Şâm*, *Fütûhu’l-İrak* ve diğer fütûh eserlerinin ona ait olmadığını

³⁰ Konuyla ilgili rivâyetler için bk. Belâzurî, *Fütûhu’l-buldân*, 227.

³¹ Belâzurî, *Fütûhu’l-buldân*, 96.

³² Belâzurî, *Fütûhu’l-buldân*, 107.

³³ Belâzurî, *Fütûhu’l-buldân*, 8.

³⁴ Belâzurî, *Fütûhu’l-buldân*, 272.

³⁵ Belâzurî, *Fütûhu’l-buldân*, 84. Buradaki ifadenin muhtemelen Vâkidi’ye ait olduğunu da belirtelim.

³⁶ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 96.

³⁷ Belâzurî, *Fütûhu’l-buldân*, 223.

³⁸ Bk. Belâzurî, *Fütûhu’l-buldân*, 199, 201.

³⁹ Belâzurî, *Fütûhu’l-buldân*, 333.

⁴⁰ “...Bu adam dedi ki, *Kitâbu Meğâzi Muâviye*’de buldum ki...” Belâzurî, *Fütûhu’l-buldân*, 225.

⁴¹ Bk. Belâzurî, *Fütûhu’l-buldân*, 149.

⁴² Bunlar; *Fütûhu’s-Şâm*, *Fütûhu Mısır*, *Fütûhu’l-Erminiyye* ve *Bilâdi Mâ Beyne’n-Nehreyn*, *Fütûhu’l-Behnesâ* [Bu Abdullah b. Muhammed’e de nispet edilmektedir], *Fütûhu İfrikiyye*, *Fütûhu’l-Acem ve’l-İrak*, *Fütûhu’l-İslâm bi-bilâdi’l-Acem ve Horasan* [Kahire’de neşredilmiştir], bk. Carl Brockelman, *Kitâbu’t-Târîhi’l-edebi’l-arabi*, Ar. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzi vd. (Kahire: el-Heyetü’l-Mısriyye 1993), 2/19-20.

söyler.⁴³ Biz, matbu halde bulunan *Fütûhu's-Şâm'a* baktığımızda, söz konusu eserin Vâkidi'ye aidiyetinden çok, farklı dönemlerde, farklı râviler tarafından eklemeler yapılmak suretiyle bir araya toplanan fetih haberlerinden oluştuğunu görmekteyiz. Eserde yer alan isnâdlar da bizim bu görüşümüzü destekler niteliktedir: "...Şam fetihlerini rivâyet eden ve sikalardan nakleden ki onlardan Muhammed b. İshâk, Seyf b. Ömer, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer el-Vâkidi, her biri rivâyet edileni ve sikalardan işittiklerini nakletmişlerdir. Hepsi onların haberi konusunda dediler ki..."⁴⁴; "Vâkidi, Ebû Cafer et-Taberî, İbn Hallikân, el-Bidâye ve'n-Nihâye, Muhammed b. İshâk, İbn Hişâm tarih ve siyer ashabından olanların sahih isnâdlarla fethi katılanlar konusunda dediler ki..."⁴⁵ Bunu destekleyen bir diğer husus ise, bu eserin bazı bölümlerinin İbn İshâk isimli başka birine nispetle, kopya edilmiş olmasıdır.

Sonuç itibarıyla diyebiliriz ki, anlatım üslubu, senedlerindeki karmaşa, kaynaklarının geniş bir zaman dilimine yayılması ve aynı eserin kötü bir kopyası olan benzerlerinin mevcudiyetinden hareketle söz konusu eserin Vâkidi'ye nispeti mümkün değildir.⁴⁶ Bu sorunun en dikkat çekici sonucu ise, müellifin metodunu tespit etmenin pek mümkün olamamasıdır.

2. Kaynak Sınırlılığı: Fütûh metinleri diğer İslâmî ilimlere ait metinlerden farklılık arz etmektedir. Özellikle ilk dönemdeki bütün ilimler için temel başvuru kaynakları arasında yer alan hadis literatürü bu konuda sessiz kalmakta; muhaddislerimiz haklı olarak bu alana hiç girmemektedirler. Hadis metinlerinde sadece gayb haberleri bağlamında Resulullah'a atfedilen "fethedilecek şehirler" veya bir hadis metninin zamanını ifade bağlamında fetih rivâyetlerine temas edilmekte ancak ilgili coğrafyanın fetihlerine dair bir bilgi zemini verilmemektedir. Hakeza fetih haberlerinin tefsir metinlerinde ve hatta hukukî boyut hariç fıkıh metinlerinde de olmaması, literatürü bu metinlerin kıyaslanacağı veya alternatif yazım usûlüne sahip başka metinlerden mahrum bırakmıştır. Siyer'e dair herhangi bir bilgi veya metni iki üç farklı disiplinden teyit etme veya karşılaştırma söz konusu iken fütûh metinlerinde böyle bir imkân bulunmamaktadır.

3. Tek Taraflı Olmaları: Kaynaklarımızda maalesef İslâm fetihlerindeki karşı tarafa yer verilmemiştir. Onların hataları, yaklaşımları, stratejileri ya bilgi yetersizliğinden ya merak edilmemesinden ya da mağlupların yok sayılmasından dolayı pek gündeme getirilmemiştir. İşin ilginç yanı ise fetihlerde karşı tarafın yok sayılmasının bugün de sürdürülüyor olmasıdır. İki tarafın da ideolojik yaklaşımlarının tarih yorumunu olumsuz etkilediği açıktır: "Arap ve Bizans kaynakları olaylara o dönemin dinî çerçevesinden baktıkları için yorumlanmaları oldukça zordur."⁴⁷ Müslüman Arap fetihlerinin amacı konusunda Batı

⁴³ Marsden Jones, "Mukaddime", *Kitâbu'l-Meğâzi*, mlf. Muhammed b. Ömer b. Vâkid (207/822) (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1984), 16.

⁴⁴ Muhammed b. Ömer b. Vâkid (207/822), *Fütûhu's-Şâm*, tsh. Abdullatif Abdurrahman (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1998/1417), 1/84.

⁴⁵ Vâkidi, *Fütûhu's-Şâm*, 2/203.

⁴⁶ Bk. Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 326-327.

⁴⁷ Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 187.

düşüncesinin tavrı dahi temeldeki farklılığı göstermektedir. Nitekim Ostrogorsky'nin, “Hedefi, kavimlerin yeni inanca sevk edilmesinden ziyade yeni diyarların itaat altına alınması ve kâfirler üzerinde hâkimiyet kurulması idi.”⁴⁸ şeklindeki ifadesi sahip olunan yaklaşımı göstermesi bakımından kayda değerdir.

Bununla beraber ideoloji konusunda da dikkatli olmamız gerektiği açıktır.⁴⁹ Konuyla ilgili vereceğimiz son örnek, Bizans kayıtlarına karşı dikkatli olunması konusunda ciddi bir uyarı taşımaktadır:

“Bu tarihi geleneklerin yaratıcıları ya da en azından bunlardan bazıları bu ağır yenilgilerden dolayı Heraclius’un ve hanedanının prestijini korumayı amaçlamışlardır. Bütün hatalar, yanlışlar Heraclius’tan ziyade bir başkasıyla veya bir başka olayla irtibatlandırılmış gözükmektedir... Elbette ki doğruların hepsi asla bilinemeyecektir, fakat Müslümanların fetihleri hakkında Bizans geleneğinde ileri sürülenlere karşı şüpheli bir yaklaşım sergilemek ihtiyatlı bir davranış olacaktır. Çünkü her zaman için bu gelenekler, Bizans’ın maruz kaldığı bozgunun sorumlularını bulmaya yönelik çalışmalarda –dolaylı ya da dolaysız bir şekilde– Heraclit dışındaki kişilerin, grupların ya da olayların ortaya atılması teşebbüsünde buldukları görülmektedir.”⁵⁰

İdeolojik yaklaşımı sadece Arap-Bizans kaynaklarında değil, herhangi bir fethin tarafı olan bütün milletlerde görmemiz mümkündür:

“Benzer bir durum İran tarihçiliğinde de görülmektedir: “Benzer eleştiriler İranlı yazarların Şâhnâmeleri için de söylenebilir. Sâsânilerin güçlü bir tarihçilik geleneğine sahip oldukları bilinmekle birlikte; Arap-İran savaşı esnasında sağlıklı bir vakanüvislik yapılabildiğini düşünmek zordur. Firdevsî (öl. 1020) gibi savaşın kendisine şahit olmamış İranlı yazarların yaşanan olaylar konusundaki tavrı da oldukça duygusal ve –İranlılardan yana– tarafgir olmuş ve bu duygusal tavır birçok Müslüman İranlı tarihçinin eserine de sızmıştır.”⁵¹

Kaegi, taraflardan birinin ideolojik yaklaşımının nasıl görüldüğünü bir parça ironiyle şöyle ifade etmektedir; “Arap kaynakları savaş esnasında Heraclius’un ordusunun ön saflarında yer almamasını küçümsemişlerdir. Unutulmamalıdır ki, Halife Ebu Bekir ve Ömer de savaşta ordunun ön saflarında yer almıyorlardı.”⁵²

⁴⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2011), 102-103. Batılıların İslâm fetihlerinin amaçları konusundaki görüşleriyle ilgili olarak bk. Ahmet Turan Yüksel, “Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslâm Fetihleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1996), 169-195. Ayrıca bk. Zafer Duygu, “VII. Yüzyıldaki İslâm Fetihlerinin ve Müslüman Hâkimiyetinin Hıristiyan Tarih Yazımına İzdüşümleri”, *Artuklu Akademi* 1/1 (2014), 33-65.

⁴⁹ “...Nereye bakarsak bakalım gulyabaniler görebilir; ideolojik arkaplanlara tutku derecesinde dalarak bir eserin gerçek kültürel önemini çarpıtmak durumunda kalabiliriz. Yine de saflık ve aşırı eleştiri (hypercriticism) şeklindeki çifte risk sadece bizim uyarılmışlığımız ve duyarlılığımızı artırmalıdır.” R. Stephen Humphreys, *İslâm Tarih Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murtaza Bedir - Fuat Aydın (İstanbul: Litera Yay., 2004), 193.

⁵⁰ Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, 17.

⁵¹ Ulaş Töre Sivrioğlu, “İlk İslâm Fetihleri ve Sâsâni Devleti’nin Çöküşü”, *Turkish Studies* 10/9 (Yaz 2015), 395.

⁵² Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, 30.

Burada bir yanlış anlamamanın önüne geçme adına ifade etmeliyiz ki, müelliflerimiz tıpkı siyer metinlerinde olduğu gibi fütüh metinlerinde de hâdise esnasında karşı tarafta yer alan şahitliklere imkânları elverdiğince yer vermişlerdir: “*Ebû Recâ el-Fârisî-Babasından dedesinden dedi ki, “Kâdisiyye savaşında bulundum. O sırada Mecusi idim...”*”⁵³ Ancak dil ve kaynak konusundaki yetersizlikler veya aradan geçen zamana bağlı olarak şahitliklerin/mühtedilerin güvenilirlikleri gibi hususlardan dolayı bu tür şahitliklerin sınırlı olduğunu kaydetmeliyiz. Benzer bir durumun karşı metinlerde de görüldüğünü söyleyebiliriz. Her ne kadar ispatlamak pek mümkün olmasa da Kaegi’nin,

*“Hıristiyan kroniklerinin ve tarihçilerinin Müslümanlarınkinden tamamıyla bağımsız olan kaynaklar kaydettiklerini varsaymak doğru değildir. Kökenlerini kesin bir biçimde izleyebilmek mümkün olmamasına rağmen, muhtemelen birbiriyle etkileşimde bulunmuş iki gelenek arasında taklitçilik ve belki de bazı metinlerin kopya edilmeleri söz konusudur. Elbette, şayet iki gelenek de farklı kaynaklardan yararlanmak suretiyle aynı gerçeklere atıfta bulunuyorlarsa, bazı benzer anlatılara şaşmamak gerekir”*⁵⁴

şeklindeki sözleri en azından kaynak kullanımını açısından kısmen de olsa ideolojiden uzak durulduğunu göstermektedir.

4. Dil Problemi: Fütüh metinlerinde özellikle şehirlerin, köylerin, kasabaların veya coğrafi yerlerin Rumca, Farsça, Türkçe isimleri ya Araplarca yeniden isimlendirilmeleri ya da o dildeki okunuşunun verilmesinden mütevellit ciddi karışıklıklar doğurmuştur. Bugün metinlerdeki birçok yerin adını bilmekte sıkıntılar çektiğimiz gibi, fetih güzergâhları veya hâdisenin karşı taraftaki konumunu anlamada da zorluklar yaşanmaktadır. Bu durum sadece bizim kaynaklarımız özelinde karşılaşılan bir problem değildir. Bizans kayıtlarında da aynı sorun vardır. Daha ilk dönemlerden itibaren bu konuda karşılıklı ciddi bir kaosun yaşandığı anlaşılmaktadır. Örnek olarak Theophanes’in milattan sonra 814 sonrasında Hz. Peygamber hakkında yazdıklarında kullandığı isimleri verebiliriz: “*Ben bu adamın nereden geldiğine bakılması gerektiğini düşünüyorum. Çok büyük bir kabileden, İbrahim’in oğlu İsmail’in kabilesinden gelmektedir ve Nizaros hepsinin babası olarak kabul edilir. Nizaros’un Moudaros ve Raias adında iki oğlu oldu, Moudaros’un ise Kourasos, Kaisos, Themimes, Asados ve adı bilinmeyen başka çocukları.*”⁵⁵ Amr b. el-Âs’ın Mısır’ı fethi konusunda Ostrogorsky’nin anlatımı da herhangi bir İslâm tarihçisi açısından pek anlaşılır gibi değildir:

“Bizanslı birlikler 12 Eylül 642’de Rodos’a müteveccihen İskenderiye’yi gemilerle terk ettiklerinden, muzaffer Arap kumandanı Amr 29 Eylül’de Büyük İskender’in şehrine girdi. Amr, Arap kudretini buradan Kuzey Afrika sahili boyunca yayararak Pentapolis’i itaat altına aldığı gibi Syrtis kenarındaki Tripolis şehrini de 643 yılında aldı... Süratle tekrar Mısır’a gönderilen Amr, Manuel’in

⁵³ Belâzuri, *Fütûhu’l-buldân*, 362.

⁵⁴ Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, 36.

⁵⁵ Gregory, *Bizans Tarihi*, 184.

ordusunu Nikiu yanında bozguna uğrattıktan sonra 646 yazında yeniden İskenderiye'ye girdi."⁵⁶

Dil probleminin fütûh metinleri üzerindeki bir diğer neticesi de karşı taraftaki hükümdar veya komutanların isimlerinin tam olarak kaydedilememesidir. Bu hiçbir ismin geçmediği anlamında değildir: "Kostantin, Malatya'ya yöneldi."⁵⁷; "O gün Kostantin b. Elyon (Elion oğlu Kostantin)"⁵⁸; "Bu yıl Kustantin b. İlyûn (Konstantin b. Elion) Malatya'ya indi."⁵⁹; "Enuşirvân, Türk kralına mektup yazdı..."⁶⁰; "Rumlar, Kostantin b. Herakl'e mektup yazdılar..."⁶¹; "Ulyân onu karşıladı"⁶²; "Câbân ile karşılaştı... Sonra Kesker'e baskın düzenledi ve orada Nersî ile karşılaştı..."⁶³; "Müşriklerin başında Rüstem ve yanında el-Câlînus ve Zi Hâcib'i bulunuyordu."⁶⁴; "Hakan'ın oğlu ile karşılaştı..."⁶⁵; "Şârzâz b. Ezâdibeh ile karşılaştı (fars komutanı)"⁶⁶; "O gün müşriklerin başında Felkat vardı"⁶⁷; "(Berberilerin) Kralları Kesile kaçtı."⁶⁸

Burada geçen isimlerin çoğunun genel tanımlamalar veya unvanlar olduğunu belirtmeliyiz. Nitekim Herakl,⁶⁹ Mukavkıs⁷⁰ gibi, Sicistan bölgesinin hükümdarı/hakanı Rutbil'in de isim değil unvan olduğu⁷¹ anlaşılmaktadır. Yukarıda geçen Bizans imparator isimleri de hep aynı şekilde kaydedilmiştir. Burada şunu da belirtelim ki, bu isimlerin çoğunluğu Arapların kendi isimlendirmeleridir. Bu isimlerin zikredilmeme sebebi ise ideolojik değil dil ve kaynak sorunundan mütevellit bilgi yetersizliğidir. Arapların Sâsânî imparatorlarını Kisra; Bizans imparatorlarını Kayser, Türk hükümdarlarını sadece Hakan olarak isimlendirmelerinden dolayı olayın karşı tarafında yer alan hâdiseleri (kronolojiyi) takip ayrı bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Hiç kuşkusuz bunu aşmanın yolu karşılıklı kronoloji takibidir.

Tarih yazımında dil ve lehçelerin önemine işaret eden Zeki Velidi Togan'ın konuyla ilgili görüşlerini kaydetmenin faydalı olacağı kanısındayız:

"Eski dillerin kaldıkları sıfatiyle, coğrafi isimler de tarihin uzun devirlerinde teressüb eden bakiyyelerdir... ..Halbuki küçücük tepe, dere ve taşların, kayaların isimleri eski Türk kabile ve şahsiyetleri isimlerine bağlıdır ve muhtelif şivelerin izlerini taşır. Coğrafi isimler sayesinde Almanya'da ve Belçika'da eski Hunların ve Alanların oturdukları yerleri tespit etmek tecrübeleri yapılıyor. Keza lehçe tetkikati

⁵⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 107.

⁵⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 262.

⁵⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 266.

⁵⁹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 331.

⁶⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 274.

⁶¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 310.

⁶² Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 323.

⁶³ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 82. Ayrıca bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 350.

⁶⁴ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 89. Ayrıca bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 350.

⁶⁵ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 257. Ayrıca bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 263, 265.

⁶⁶ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 90.

⁶⁷ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 80.

⁶⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 214.

⁶⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 184.

⁷⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 310.

⁷¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 561.

da mühimdir. Bunlar ve coğrafi isimler sayesinde Almanya'nın hangi tarafında eskiden hangi Cermen kabileleri oturduğu takriben olsa bile tespit edilmektedir.”⁷²

Burada Türklerin her karşılaştıkları coğrafi konuma isimler vermelerinin, farklı coğrafyaların aynı isimli olması sonucunu doğurduğu da unutulmamalıdır: “Muhaceret yolları üzerinde rastladıkları dağlara, nehirlere, bıraktıkları vatanlarındaki isimleri vermek suretiyle an'anâta merbutiyetlerini gösteren Oğuz kitlelerinin...”⁷³

5. Tarih Yazıcılığı Sorunları: Genel İslâm tarih yazıcılığında karşılaştığımız sorunlar (tenkit eksikliği, mevzu haberler, abartı vs.) fütûh metinlerinde de görülmektedir.⁷⁴ Bununla beraber metin incelemesinde yapılan kıyaslamaların fetih haberlerinde çoğu zaman işe yaramayacağını da unutmamalıyız. Aynı metin içerisinde iki farklı haberin yer alması, dahası Hıristiyan kroniklerinin de başka bir haber vermesi metni anlamayı daha da zorlaştırmaktadır.⁷⁵

Tenkit veya tercih yapmamaktan veya tarihçilik algısından dolayı fütûh metinlerinde abartılı aktarımlar dikkat çekici noktadır: “(Yermük Savaşı) Herakl, Bizanslı, Şam, el-Cezîra ve Ermeniyye halkından yaklaşık 200 bin kişilik bir ordu topladı... Müslümanlar o gün 24 bindi... Allah onlardan 70 bin civarında öldürdü.”⁷⁶; “(Kâdisiyye Savaşı) Müşrikler yaklaşık 120 bin kişiydiler... Müslümanların sayısı 9 bin ile 10 bin arasındaydı.”⁷⁷; “(Yermük Savaşı) İbn İshâk, “Rumlar 100 bin kişiydi. Başlarında Herakl'in hizmetlisi es-Siflâr vardı. İbnü'l-Kelbi, “Rumlar 300 bindi. Başlarında Fars'ın çocuklarından Hristiyan olup Bizans'a ilhak etmiş olan Hâmân vardı.”⁷⁸ Karşı tarafın asker sayısını net olarak bilmenin neredeyse imkânsızlığını ve savaşın süreçleri, sonucu gibi hususları dikkate aldığımızda bu metinlerde verilen sayıların abartılı olduğu anlaşılacaktır.

Sayılar konusunda birbirinden farklı rivâyetlerin zikredilmesi de yine bu metinlerde sık sık karşılaşılan bir diğer problemdir: “(Kâdisiyye) ...Ebû Vâil'den; “Müslümanlar 7 bin ile 8 bin arasındaydı. Rüstem, 60 bin idi.” ...Hâlid b. Umeyr, “40 bin kişiydiler” ...İbn İshâk, “60 bin kişiydiler. Müslümanlar 6 bin veya 7 bin idi”; ...İbrahim “Onlar 80 bin ile 90 bin arasındaydılar...”⁷⁹ Aynı şekilde Müseylime'yi kimin öldürdüğüne dair 6-7 farklı ismin zikredilmesini,⁸⁰ Yemâme'de şehit olanların sayısı konusunda 700, 1700, 1200 gibi sayıların verilmesini,⁸¹ kimin hangi savaşta şehit olduğu konusundaki farklılıkları⁸² da bu sorun özelinde kaydetmemiz mümkündür. Dönemin ordu defterlerinin (divânu'l-cünd) korunamamış olmasının da bu ihtilaflarda belirleyici rol oynadığını söylemeliyiz. En nihayetinde müellifin elinde birbirinden farklı sayılar ve isimler zikreden rivâyetler haricinde

⁷² A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl* (İstanbul: Enderun Yay., 1985), 63-64.

⁷³ M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, haz. Metin Ergun (Ankara: Akçağ Yay., 2005), 19.

⁷⁴ Bk. Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 109.

⁷⁵ Saim Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi* (132-193/750-809) (İstanbul: İfav Yay., 2015), 13.

⁷⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 184.

⁷⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 357. Ayrıca bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 192.

⁷⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 89.

⁷⁹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 90.

⁸⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 121.

⁸¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 126.

⁸² Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 156-157.

kıyas yapacağı veya haberin sıhhatini onaylayacağı kaynağı olmamasına bağlı olarak bazı hususların tam olarak tespiti pek mümkün olmamaktadır.

Sayılarda karşımıza çıkan abartılı anlatımlar dışında herhangi bir kıyaslamaya ihtiyaç duymaksızın da tenkit edilebilecek bazı hususlarda sessiz kalınmasını ise tarihçilik algısı ile açıklamak daha doğru olacaktır. Nitekim Arim Seddi'nin tarla fareleri tarafından yenildiği haberi veya defnedilen Alâ b. el-Hadramî'nin cesedinin mezarında bulunmaması⁸³ gibi haberler herhangi bir sıhhat tercihi yapılmadan olduğu gibi aktarılmıştır.⁸⁴

Bütün bunlara rağmen fütüh metinlerinde tenkitin hiç yapılmadığını söylememiz de mümkün değildir: "...Fakat insanlar bu konuda hata etmişlerdir... Bunlar zan ve bilmeden konuşmaktır."⁸⁵; "...Benû Sehm, Dâru'l-Acele'nin, Dâru'n-Nedve'den önce yapıldığını iddia ederler. Ancak bu batıldır"⁸⁶; "...Onların yanındaki anlaşma Halid adınadır. Bu hatadır. Çünkü Ömer onu azletmişti..."⁸⁷ gibi haber tenkitlerini veya haber tercihlerini⁸⁸ görmekteyiz.

6. Coğrafi Belirsizlikler: Her ne kadar ilk siyer/gazve eserlerimizde gazvenin güzergâhı, coğrafi konumu gibi ayrıntılara yer verilmişse de sonraki süreçte savaş alanlarının konumlarına, coğrafi koşullarına pek yer verilmemiştir.

Zaman içerisinde bazen doğal (rüzgâr, sel, su baskını, deprem vs.) veya beşeri (şehirleşme; yol, demiryolu, iskân vs.) birçok nedenden dolayı coğrafi konumda yaşanan değişimler de bir diğer sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Konuyla ilgili M. Hamidullah'ın Uhud Dağı ve etrafına dair gözlemleri dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir: "*Vadiyü'l-Kanat'ın şimalinde geniş girintinin ilerisinde iki su menbaı vardır ki, muhtemelen Ayneyn (İki kaynak) Tepesi, ismini bunlardan almıştır. Dipnot=Elinizdeki bu kitabın son neşrini müteakip moto-pomplar takılmış olduklarından, su kaynağının müşâhede edildiği kısımlar yer değiştirmiş ve geriye sadece eski kuru su haznesi kalmıştır.*"⁸⁹

Fütühât literatüründeki coğrafi isimlendirmelerde çok farklı uygulamalarla karşılaştığımızı belirtmeliyiz. Yer isimlerinin değişmesi⁹⁰; isimlerin tahrif edilmesi⁹¹; fetih ânında değiştirilmesi gibi sık sık karşılaştığımız örnekler dikkat çekicidir.⁹² Fetihlerle beraber yeni isimlendirmelerin de başladığı görülmektedir. Bu isimlendirmelerde bazen bir olay,⁹³ bazen bir doğa hadisesi,⁹⁴ bazen komutanın adının veya başka bir durumun etkili

⁸³ Belâzurî, *Fütühu'l-buldân*, 112. Başka haberler için bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 159-160.

⁸⁴ Belâzurî, *Fütühu'l-buldân*, 24.

⁸⁵ Belâzurî, *Fütühu'l-buldân*, 69.

⁸⁶ Belâzurî, *Fütühu'l-buldân*, 70.

⁸⁷ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 84.

⁸⁸ Bk. Belâzurî, *Fütühu'l-buldân*, 111, 115, 149, 156, 163, 168, 185 vd. Tercih yapamadığı zamanda da geleneğe uyararak, "Allah bilir" demektir. Bk. Belâzurî, *Fütühu'l-buldân*, 200.

⁸⁹ Muhammed Hamidullah, *Hiz. Peygamber'in Savaşları ve Savaş Meydanları*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Yağmur Yay., 1972), 77.

⁹⁰ Erken dönemden itibaren yer adlarının farklı okumaları konusunda bk. Belâzurî, *Fütühu'l-buldân*, 16.

⁹¹ "Yüz ev yapıp yerleştikleri bu yere Silmu Mie dediler. Sonra insanlar onu değiştirerek (tahrif ederek) Selemye diye isimlendirdiler." Belâzurî, *Fütühu'l-buldân*, 182-183.

⁹² Örnekler için bk. Belâzurî, *Fütühu'l-buldân*, 118, 154, 165.

⁹³ Akabetü'n-Nisâ isimlendirmesi için bk. Belâzurî, *Fütühu'l-buldân*, 229.

⁹⁴ Bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 156.

olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁵ Belâzuri'nin, çok nadir olmakla birlikte kale veya şehirlerin eski isimlerini (Rumca, Ermenice, Süryanice, Farsça) verdiği yerler de vardır.⁹⁶ Kendisi çok nadiren de olsa Rumca isimlerin anlamlarına da temas etmiştir: “*Bunun adı değiştirilmiştir. Rumca isminin anlamı “Yıldızlarla birlikte olan kale”dir.*”⁹⁷

Bizans'ın hâkim olduğu bölgelere nispeten Fars coğrafyasındaki isimler pek değişmemiş gibidir.⁹⁸ Bunun sebebi muhtemelen ya Arapların coğrafyaya uzaklığı ya da daha doğru bir görüş olarak divânların Farsça tutulması olabilir: “*Sevad ve diğer Irak bölgesinin harac divânı Farsça idi. Haccâc idareye gelince...*”⁹⁹ Fetihten sonra da uzun bir süre divânların Farsça tutulması bu isimlerin muhafazasında rol oynadığını söyleyebiliriz. Bununla beraber hiç değiştirilmemiş de değildir: “*Kazvîn Kalesi Farsçada Keşvîn olarak isimlendiriliyordu...*”¹⁰⁰

Fütûh metinlerinde coğrafya kitaplarının aksine şehirlerin veya savaş alanlarının konumlarına dair nadiren bilgi verilmektedir: “*Mehrube... Burası Antakya şehrine iki fersah mesafedeydi.*”¹⁰¹; “*...Etrablus ile İfrikiyye arası dokuz günlüktür.*”¹⁰²; “*ez-Zâb denilirdi. Burası Kayravân'dan on günlük yoldan fazlaydı.*”¹⁰³; “*Kasru'l-Ebyad, Kayravân'ın kible tarafında oraya iki mîl mesafede...*”¹⁰⁴; “*Burası ile Berka arasında 15 günlük az veya çok bir mesafe vardı.*”¹⁰⁵; “*Dâr, el-Cezîra bölgesindedir. Burayla Nusaybin arasında fersahlar vardır.*”¹⁰⁶ “*Erân Nehri'ne iki fersah mesafede...*”¹⁰⁷

Coğrafi konumlandırma konusunda kaynaklarımızdaki ihtilaflar kendi içerisinde pek giderilebilecek konumda değildirler. Özellikle de müellif sınırlamasını düşündüğümüzde farklı görüşleri bir araya getirerek tercihte bulunmanın zorluğu daha iyi anlaşılacaktır. Bu yüzden de bu tür nakillerde çok dikkatli olunması gerekmektedir: “*Vakidî diyor ki, “Bedr, sahilden bir günün bir kısmında kat edilebilecek bir mesafededir.” Cebel-i Esfel'e çıkan biri, Kızıl Denizi kolaylıkla görebilir; bu mesafe onbeş-yirmi kilometre kadardır. Şurası muhakkak ki, deve yürüyüşü ile oraya bir gün içinde varılamaz. O halde ya deniz çekilmiştir veya müverrih Vâkidî hataya düşmüştür.*”¹⁰⁸ Yine Hamidullah'ın tespitiyle Huneyn gibi önemli bir savaşın yeri hakkındaki ihtilaf bu çerçevede calib-i dikkat bir konudur: “*Eski tarihçiler ve coğrafyacılara, bu savaşın yerini tam ve doğru olarak tespit edememektedirler. Bazıları mesela Makrizî gibi, bu mevki Mekke'den bir günlük mesâfe, yani yirmi beş kilometre olarak, diğer bazı müverrihler ise bu yeri, mukaddes beldeden dört günlük mesâfe olarak târif ederler. Bir*

⁹⁵ Bk. Belâzuri, *Fütûhu'l-buldân*, 234, 235, .

⁹⁶ Belâzuri, *Fütûhu'l-buldân*, 248-249, 263, 273, 276-277 vd.

⁹⁷ Belâzuri, *Fütûhu'l-buldân*, 233-234.

⁹⁸ Belâzuri, *Fütûhu'l-buldân*, 357, 369-370, 399.

⁹⁹ Belâzuri, *Fütûhu'l-buldân*, 421.

¹⁰⁰ Belâzuri, *Fütûhu'l-buldân*, 448.

¹⁰¹ Belâzuri, *Fütûhu'l-buldân*, 200.

¹⁰² Belâzuri, *Fütûhu'l-buldân*, 316.

¹⁰³ Belâzuri, *Fütûhu'l-buldân*, 327.

¹⁰⁴ Belâzuri, *Fütûhu'l-buldân*, 328.

¹⁰⁵ Belâzuri, *Fütûhu'l-buldân*, 328.

¹⁰⁶ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 97.

¹⁰⁷ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 257.

¹⁰⁸ Hamidullah, *Hiz. Peygamber'in Savaşları ve Savaş Meydanları*, 46.

*kısmı da bu ikisi arasında rakamlar ileri sürerler...*¹⁰⁹

Bu çerçevede modern zaman fetih araştırmalarında karşımıza çıkan bir sorun olarak coğrafi atlamalara da temas etmeliyiz. Fetihler askerî stratejiler gereği belli bir sıra dâhilinde gerçekleşmiştir. Araştırma yapılırken de benzer bir sıralamanın en azından göz önünde tutulması gerekliliği zorunluluktur. Bu yüzden de Anadolu'nun fethi için Suriye'nin fethi; Endülüs'ün fethi için Kuzey Afrika'nın fethinin, Orta Asya'nın fethi için İran'ın fethinin doğru bir şekilde orta konulması gerekmektedir.

7. İçerik Değişimi: Belazurî, peş peşe iki sayfada; madenlerin zekâtlarını, Medine kuyularının isimleri, Medine pazarının yeri/tespiti, Yahudilerin Yesrib'e gelişlerini¹¹⁰ anlatmıştır. Sadece bölgelerin fetihleri değil aynı zamanda orayla ilgili hukukî hükümler, yerler hakkında da kısa bilgiler de fetih haberleriyle birlikte kaydedilmiştir. Ancak bunların esere rastgele yerleştirilmiş oldukları da gözden kaçırılmamalıdır.

8. Kronoloji Problemi: Aslında bu sorunu sadece fütüh metinlerinde değil genel siyer-tarih metinlerinin tamamında görmekteyiz. Fetih anlatısının herhangi bir yerindeki kırılma, hikâyenin ileriki safhalarında tamamen farklı bir sonuca ulaşmaktadır: “*Nihâvend fethi 19 yılı, Çarşamba günüydü. Denilir ki, 20 yulundaydı.*”¹¹¹; “*Celûla Savaşı: Seyf; “Celûla 17 yulında oldu.” Katâde, “19 yulında oldu.”*”¹¹²; “(Kaysâriyye'nin fethi) *İbnu'l-Kelbî, “19 yulında oldu” İbn İshâk “20 yulında oldu.”*”¹¹³; “*Ebû Ubeyde, Huzeyfe bütün bu fetihleri 22 yulında yaptı. Denilir ki, Hemezân'ı Muğîra b. Şu'be 24 yulında fethetti. Denilir ki, Muğîra'nın emriyle Cerîr b. Abdillâh fethetti.*”¹¹⁴

Arap metinlerinde karşılaştığımız bu sorunların Bizans metinlerinde de neredeyse birebir benzerlerinin olduğu unutulmamalıdır: “*Gerçek şu ki, söz konusu Bizanslı yazarlar tarihi anlatıları kaydetmek için büyük bir çaba harcamamışlardır. Bu kaynaklar tutarlı bir kronolojiden yoksundur. Bu çalışmaların hiçbiri çağdaş Bizanslıların ya da Müslümanların veya Bizans ile İslâm dünyasının tutarlı bir betimlemesini ortaya koymamaktadır.*”¹¹⁵

9. Teknik Problemler: Kullanılan savaş aletleri, savaş taktikleri gibi tamamen teknik ifade ve kavramlar, fetih metinlerinde yer almadığı gibi aslında buna fazla eğilmedikleri de görülmektedir. Oysa bir ordu komutanının savaş taktiği veya genel anlamda bütün Müslüman ordularının veya Bizans ordularının savaş stratejisi, silahları, bölükleri, kılık kıyafetleri vs. gibi hususlar gözden kaçırılacak konular değildir.¹¹⁶ Metinlerde geçen ve mancınık türü silahlar olan “Aradât”¹¹⁷; “el-Arûs”¹¹⁸ gibi aletlerin neye benzedikleri veya

¹⁰⁹ Hamidullah, *Hız. Peygamber'in Savaşları ve Savaş Meydanları*, 137.

¹¹⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 22-24.

¹¹¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 428.

¹¹² Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 95.

¹¹³ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 99.

¹¹⁴ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 108.

¹¹⁵ Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, 19.

¹¹⁶ Bk. Feyza Betül Köse, “Sosyal Tarih Yazıcılığında Sorunlar ve Çözüm Önerileri –İlk Dönem İslâm Toplumu Özelinde–”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2018), 17-20.

¹¹⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 311.

¹¹⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 614.

nasıl kullanıldıklarının bilinmesi önemlidir. Konuyla alakalı olarak M. Hamidullah'ın Hz. Peygamber'in savaşları özelinde dile getirdiği, “1300 kûsur sene evvel cereyan etmiş olan bu harpler hakkında bir yazı yazmak için askerlik bilgisi ile olduğu kadar tarihî malûmat ile de mücehhez olunması lüzumludur.”¹¹⁹ şeklindeki sözlerini burada kaydetmek önemli olacaktır. Aynı durumun Bizans için de geçerli olduğu açıktır:

“Bizans imparatorluğunun uyguladığı stratejiyi, Bizans yenilgisini ya da Müslümanların uyguladığı stratejiyi ve Müslümanların zaferini açıklayan basit, kurumsal bir teori yoktur. Ayrıca, bürokrasinin hayata geçirdiği politikalar da erken dönem İslâm fetihleri sırasında Bizans İmparatorluğunun ya da Müslümanların stratejilerini açıklayamaz. 630’lu ve 640’lı yıllara ait Bizans stratejileri herhangi bir kurumsal ya da bürokratik odaktan doğmamıştır. Bazı bürokratlar Müslümanların istilâları arefesinde, örneğin Yermuk’deki sakellarios gibi gerçek savaşlarda yer almışlardı; fakat muhtemelen herhangi bir strateji geliştirmemişlerdi.”¹²⁰

10. Yaklaşım Problemi: “İslâm fetihleri insanlara adalet, eşitlik, insanlık götürmüştür” kabulü itiraz edebileceğimiz bir husus değildir. Ancak bu yoğun fetihler esnasında kuşkusuz olumsuz hâdiseler, istenilmeyen vakalar da olmuştur. Maalesef kaydıyla bu olumsuzluklar (emir komuta zincirinde yaşanan sorunlar, isyan, yağma vb.) metinlerde karşımıza pek çıkmamaktadırlar.

Önyargıların yönlendirdiği metinler sorununun sadece Müslümanlara ait olmadığını Batılıların da bu konuda oldukça mutaassıp olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim Stefan Zweig’ın *Bizans’ın Düşüşü* isimli kitabında,

“Savaşın galibi olan Mehmet, verdiği o korkunç sözü tutmak, askerlerin önünde ettiği yeminin gereğini yerine getirmek zorunda olduğundan, askerlerinin Bizans’ın saraylarını, evlerini, kiliselerini, manastırlarını yağmalamalarına, erkeklerini de, kadın ve çocuklarını da ganimet olarak esir almalarına izin verir. Zenginlik hevesiyle gözü dönmüş askerler, şehrin her yanında büyük bir rekabet ve yaygara ile koşuşturup dururlar. İlk olarak kiliselere saldırılır... Kiliselere sığınmış olan insanlar, hayvan sürüsüymüş gibi kırbaçlanarak dışarı çıkartılır ve adeta yerlerde süründürülürler. Yaşamaları maliyetli olacağından kendilerine yük olacağı düşünülen yaşlılar oracıkta öldürülür, gençler ise elleri kolları bağlanıp bilinmeyen yerlere götürülür.”¹²¹

diyerek tarihte nasıl önyargılı olduğunun tam bir fotoğrafını çekmiştir. Vâkıyanın akademik camiada da farklı olmadığını belirtmeliyiz. Nitekim Donald M. Nicol’un kaydettikleri de hemen hemen aynı satırlardır:

¹¹⁹ Hamidullah, Hz. Peygamber’in Savaşları ve Savaş Meydanları, 17.

¹²⁰ Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, 93.

¹²¹ Stefan Zweig, *Bizans’ın Düşüşü –Sultan Mehmed Han’ın İstanbul’u Fethi-*, çev. İlker Balkan (İstanbul: Kanon Kitap, 2019), 75-76.

“Daha ilk Türkler içeriye dalar dalmaz kentin yağma edilmesine başlanmıştı; gün ilerledikçe sonu gelmeyecek gibiydi. Fatihler kazandıkları zaferin ödülünü devşirmekte sabırsızlanıyorlardı. Öncelerine çıkan her yaratık kılıçtan geçirildi ve kan sokaklar boyunca aktı. Kara surlarına yakın evler ilk yağmalananlardı. Kapıları kırılıp açıldı, evler altüst edildi, çocuklar savrulup dışarıya atıldı, kadınların ırzlarına geçildi ya da yakalandı... Yağma ve tahribat üç gün boyunca sürdü, ama şiddeti daha ilk 12 saatin sonunda tavsamıştı. Ölenlerin sayısı 4000, tutsak edilenlerin sayısı en azından 50000 diye tahmin ediliyordu. Kurtulmalık parası almaya değmez kişiler için merhamet edilmesi ya da salıverilmeleri umudu yoktu.”¹²²

11. Değerlendirme Eksiklikleri: Fetih haberlerinin sonuçları genellikle “kazanıldı”, “fethedildi”, “kuşatma kaldırıldı” şeklinde sonlandırılmaktadır. Oysa fetihlerin neticesinde yaşanan değişimlerin ele alınması hâdisenin yakın dönem metinleri olmaları hasebiyle son derece önemli olacaktır.¹²³ Bu tür bilgilerin sadece metinlerde değil, arkeolojik veya diğer bulgularla desteklenmesi gerekmektedir: “İmparatorluğun doğu bölgelerinde, özellikle de Suriye’de yapılan arkeolojik kazılar Arap istilaları dönemindeki dikkat çekici devamlılığı göstermektedir. Şehirlerde ve taşrada refah kesintiye uğramamış, dönemin önemli olayları (savaşlar ve İslâm’ın yayılması) yerel toplumu düşündüğümüz kadar etkilememiştir.”¹²⁴

Fetih sonrası itikadî, edebî, iktisadî değişimlere ayrı başlıklar halinde yer verilmemesini, dönemin tarih yazıcılığının karakteristik özelliği olması hasebiyle bir bakıma normal karşılamak gerektiğini ifade etmeliyiz. Mamafih bu durum, “müellifler hiç temas etmemişler” demek değildir. Bilakis satır aralarında, konu çerçevesinde bu tür bilgilere yer vermişlerdir.¹²⁵ Fetihlerin, karşı tarafta yer alan insanlar üzerindeki tesirini anlamak bakımından da bu bilgilerin ayrıca önemli olduğunu belirtmeliyiz. Nitekim Arapların Bizans veya Sâsânî karşısındaki başarılarının arka planı her zaman tartışılmıştır:

“Tarihçiler, Arapların bu saldırılarda başarı kazanmasını kolaylaştıran etmenler arasında Ortodokslar ve Monofizitler arasında yaşanan ayrılığı ve Monofizitlerin yaşadığı tatminsizliği sayarlar. Bu açıklamayı destekleyecek kanıt bulmak zordur. Elimizde, Monofizitlerin Araplara aktif olarak yardım ettiklerine dair çok az belge vardır. Bazı araştırmacılar Arap Yarımadası’nda bu dönemde kuraklık yaşandığını ve bu kuraklığın Arapları çevrelerinde yerleşik bulunan ve sonunda Bizans’ın içlerine doğru ilerlemek zorunda kalan Hıristiyan Arapların yaşadığı topraklara yerleşmeye zorladığını öne sürerler. Bunun yanında bazı araştırmacılar da Bizans’ın VI. Yüzyıl ortalarında yaşadığı veba salgının ve

¹²² Donald M. Nicol, *Bizans’ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, çev. Bilge Umar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2003), 417-418. Konuyla ilgili ayrıca bk. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 526.

¹²³ Fetihlerin sosyal hayatta meydana getirdiği değişimlere örnek olarak bk. Feyza Betül Köse, *Medine’de Sosyal Hayat –Dört Halife Dönemi-* (İstanbul: Mana Yay., 2016), 117-120.

¹²⁴ Gregory, *Bizans Tarihi*, 34.

¹²⁵ Belâzurî’nin *Fütûhu’l-Buldân*’ı özelinde fetih sonrası faaliyetler konusunda özel bir çalışma olarak Bk. Ahmet Turan Yüksel, “Fütûhu’l-Buldân’a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1999), 45-79.

Justinianos'un aşırı harcamalarına neden olduğu krizlerin Arap saldırıları başlamadan evvel yaşanan düşüşün ciddi bir göstergesi olduğunu belirtirler..."¹²⁶

Yeri gelmişken ifade edelim ki, Arap fetihleri ve İslâm'ın yükselişi, kilise tarih yazıcılığını ve kabullerini de etkilemiştir.¹²⁷

Fetih sonrasıyla ilgili bir diğer sorun da fetihlerin uluslararası kamuoyundaki karşılığının ne olduğunun bilinmemesidir. Müslümanların Sâsânî fetihleri karşısında Bizans'ın tepkisi veya Müslümanlar Bizans topraklarında iken Sâsânîlerin duruma bakışı konusunda herhangi bir bilgi maalesef nakledilmemiştir. Hakeza Müslümanların Anadolu'daki fetihlerinin merkezde nasıl karşılandığına dair haberlerden de mahrumuz.

12. Arkeolojik Veri Yetersizliği: Anadolu'nun birçok yerinin defneciler veya geçen yüzyıldaki emperyalist sömürgeciler tarafından talan edilmesi sadece tarihe dair bir iki soruyu cevapsız bırakmakla kalmamış tam tersine bir geçmişin imhasına sebep olmuştur. Örneğin ilk Müslüman Arap fetih ordularının şehitlikleri, kabirlerinin yerleri konusunda ciddi bilgi eksikliklerimiz vardır. Bulunan az sayıda mezar taşının da zamanın ve iklimin insafına terk edildiğini ayrıca kaydetmeliyiz. Arkeoloji çalışmalarının sadece belli bir döneme hasredilmiş olması da yine metinlerin sahadaki karşılıkları konusunda sorunlar çıkarmaktadır. Konuya Bizans tarihi açısından yaklaşan çağdaş bir araştırmacı şunları ifade etmektedir: "*Bölgede kazı yapan ilk arkeologlar Bizans döneminde çok klasik ve prehistorik çağlarla ilgilendikleri için Bizans'a (hatta daha sonraki dönemlere) ait eserler yok sayılmış, hatta yok edilmişlerdir. Bu durum geçen yıllar içinde düzeltilmiş, ancak daha önce verilen zarar yüzünden son derece kıymetli bilgileri yok olup gitmiştir.*"¹²⁸

C. Çözüm Önerileri

Bu sorunlar çerçevesinde çözüm önerilerimize geçmeden önce önemle belirtmeliyiz ki, bu önerilerde bireyselliğin gözden kaçırılmaması gerekmektedir. İlmî faaliyetlerini daha çok fetihler üzerinde yoğunlaştırmış akademik çevrelerin konuyu daha derinlemesine ele alacakları muhakkaktır. Bu husus göz önünde tutulmak kaydıyla çözüm önerilerimiz olarak şunları kaydedebiliriz:

1. İslâm coğrafyası konusundaki akademik ve profesyonel eksiklerin giderilmesi: Bu çerçevede Müslüman coğrafyacıların¹²⁹ eserlerinin yeni baskıları, tahkikleri üzerinde yapılacak akademik tezler ve hatta çeviriler bu alandaki boşluğu dolduracaktır. Yerleşim yerlerinin veya coğrafi mevkilerin yer adlarının farklı dillerdeki karşılıklarını gösteren coğrafya lügatlerinin hazırlanması yine bu konuda faydalı olacaktır.¹³⁰

¹²⁶ Gregory, *Bizans Tarihi*, 188.

¹²⁷ Bk. Garth Fowden, *Muhammed'den Önce ve Sonra Birinci Binyıla Yeni Bir Bakış*, çev. Abdurrahman Aydın (Ankara: Phoenix Yay., 2019), 129-130, 133-134.

¹²⁸ Gregory, *Bizans Tarihi*, 34.

¹²⁹ İlk Müslüman coğrafyacılar ve eserleri hakkında bk. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, tkd. E. İhsanoğlu (İstanbul: İsar Yay., 1998), 95-110; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar -Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri-* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2002).

¹³⁰ Bu tür çalışmaya örnek olarak *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*'ü (Bk. Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsi-*

2. Uluslararası projelerin hazırlanması: Meftuh coğrafyalarda farklı ırk ve dinlere mensup halkların İslâm fetihleri neticesinde yaşadıkları değişimler, fetihlere bakış açılarının tespiti, hâdiseyi her yönüyle anlamamız açısından oldukça önemlidir. Özellikle din konusundaki değişimler bu çerçevede ayrıca dikkat çekici veriler sunacaktır. Bir akademisyenin hangi düzeyde olursa olsun bir asırlık fetih hareketini tüm yönleriyle ortaya koyması pek olası değildir. Bunun yerine coğrafyaya bağlı olarak farklı ülkelerdeki araştırmacıları bir araya getiren projelerle daha sağlam ve daha derinlemesine sonuçların elde edileceği muhakkaktır.

Bu çerçevede karşı tarafta yer alan aynı dönem metnlerinin özellikle de kilise kayıtlarının gün yüzüne çıkarılması ve erişilebilir hale getirilmesi gerekmektedir. Tabi şunu ifade etmeliyiz ki, Emevi ve Abbasi halifelerine dair Doğu Roma metinlerinde ciddi anlamda dar bir bilgi zeminine sahip olduğu unutulmamalıdır.¹³¹

3. Tarih haritaları eksiklerinin giderilmesi: Sahada incelemelerin yapılması, coğrafi güzergâhların takibi, köylerin, şehirlerin, dağların, göllerin, yolların isimlerinin geriye doğru tespitlerinin yapılması, Bizans, Süryani, İspanyol, Çin vs. kaynaklarındaki isimlerinin tespiti aynı şekilde bilgi zeminine dair eksiklikleri gidermede önemli çalışmalar olacaktır.

4. Fetihlerle ilgili akademik çalışmaların artırılması ve akademik titizlik: Akademik çalışmalar yaparken bütün fetihleri veya coğrafyaları almak yerine coğrafi ve dönemlerin parçalar (mikro tarih) halinde ele alınması ulaşılan sonuçlar açısından daha verimli olacaktır. Zira ancak bu şekilde ayrıntılardaki bilgilere ulaşmak ve hakkıyla o coğrafya ve döneme dair fetihleri ortaya koymak mümkündür.¹³²

Fetihlerle ilgili metinlerin; yorumu, felsefesi, arka planı, iktisadî, siyasî, dinî, ictimai neticeleri vs. şeklinde geniş bir perspektifte değerlendirilmesi, işlenmesi yönünde çalışmalar yapılması da bu metinleri tarihçilik açısından daha değerli bir hale getirecektir.¹³³

Akademik titizlik bağlamında her metnin yeniden ve dikkatli bir şekilde elden geçirilmesi zorunluluktur. Bu okumaları yaparken coğrafya, arkeoloji, edebiyat, buluntular gibi farklı dış kaynaklardan da metinlerin beslenmesi gerekmektedir. Aynı dikkat ve titizlik Bizans metinlerine karşı da sergilenmelidir: “Söz konusu bu kaynakların kullanılmasında izlenmesi gereken metodoloji, eski usûle göre sabırlı bir okuma ve gözardı edilen kanıtlarla ilgili metinlerin yeniden okunmasıdır. Değersiz birtakım süprüntüler arasında değerli birkaç parça bilgi kırıntısını ayırmak için büyük bir çaba gerekmektedir.”¹³⁴

5. Görsel atlasların/sözlüklerin hazırlanması: Müslüman orduların kullandıkları

Bizans Mücadelesi, 27) veya *Tübingen Atlas des Vorderen Orients*'i (Humphreys, *İslâm Tarih Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, 37) verebiliriz.

¹³¹ Bk. Fowden, *Muhammed'den Önce ve Sonra Birinci Binyıla Yeni Bir Bakış*, 137-139.

¹³² Bu konuda yapılmış başarılı bir çalışmaya örnek olarak bk. Saim Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsi-Bizans Mücadelesi* (132-193/750-809) (İstanbul: İfav Yay., 2015).

¹³³ Kuşkusuz bu konudaki en güzel örnek çalışmalar olarak bk. Vasili V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Derstleri*, haz. Hüseyin Dağ (Ankara: Çağlar Yay., 2004); Ebu'l-Fazl İzzeti, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, çev. Cahit Koytak (İstanbul: İnsan Yay., 1984).

¹³⁴ Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, 19.

silahlar, paralar, giyim kuşamları ve taktikleri, stratejilerine dair akademik çalışmaların yapılması, bu çerçevede görsellerin, atlasların, sözlüklerin hazırlanması günümüz fetih araştırmalarına yeni bir ivme kazandıracaktır.

6. Tenkit zarureti: Fetih metnlerinin birbirleriyle kıyaslanması, metnin sıhhati konusunda genel İslâm Tarih usûlleriyle irdelenmeleri, haberin kabul veya reddi açısından önemlidir. Özellikle bölgelerin fetih tarihleri konusundaki farklılıkların giderilmesi için her bir bölgenin tek tek ele alınıp değerlendirilmesi gerekmektedir. Burada bir hususun kısmen de avantaj olduğunu belirtmeliyiz ki o da, fetih metnlerinde doğrudan herhangi bir menfaat için tahrif ve uydurmadan ziyade kasıtlı olmayan hataların (bilgi eksikliği, aktarım hatası) varlığıdır. Hakeza hurafelerin, mitolojik hikâyelerin¹³⁵ de az olması açıkçası alanda çalışacaklar için ayrı bir avantajdır. Tenkit ihtiyacının sadece bize ait metinlere has olmadığını da ifade etmeliyiz.¹³⁶

7. İslâm Arkeolojisinin inşası: Buradaki İslâm kelimesinden kastımız arkeolojiyi Müslümanlaştırmak değil, tamamen ilgi alanını (saha arama-tarama faaliyetlerini) İslâmî döneme hasreden alt bilim dalıdır. Anadolu'da binlerce yıl öncesinin kümülüsleri, kalıntıları aranıp incelenirken Anadolu'yu yurt edecek zemini hazırlayan ilk Müslümanların kalıntılarının aranmamasının kendi içerisinde ayrı bir ironi gibi durduğunu da yeri gelmişken kaydedelim.

Sonuç

Fütuhât literatürünü herhangi bir bölgenin fethini inceleyen eserler olarak değerlendirmemek gerekmektedir. Bilakis onlar, satır aralarında hukuktan inanca, ekonomiden siyasete kadar onlarca farklı konunun bir arada ele alındığı kitaplar olarak kabul edilmelidirler. Bu eserlerin salt kendi tarihimiz açısından değil, bizden önce bu coğrafyada yaşayan insanların tarihleri açısından da yadsınamaz önemi olduğu muhakkaktır.

Ülkemiz özelinde fetihlerin ortaya çıkarılması özellikle ilahiyat ve tarih fakültelerinin öncelikli gayesi olması gerekmektedir. Her ilimizde ilahiyat ve tarih fakülteleri ve bunlarda ilgili alana dair ana bilim dalları yer almaktadır. Özellikle aynı konuların defaatle çalıştırılması yerine yerel tarihçiliğe yönelip illerin fetihlerinin gerekirse köy köy kasaba kasaba çıkartılması en azından coğrafyamızın sahip olduğu tarihi ortaya çıkarması açısından son derece önemlidir. Bunun için farklı projelerin yapılması; üniversite, belediye ve sivil toplum kuruluşlarının bir araya gelmesi zaruridir. Bütün coğrafyanın fetih haritasının çıkarılması akabinde her parçanın bir araya getirilmesiyle ortaya çıkacak bütünün nasıl bir kazanım olacağı sanırım izahtan varestedir.

¹³⁵ Mitolojik hikâyelerin İslâm tarih yazıcılığına dâhil olması konusunda bk. Şaban Öz, "Siyer Literatüründe Mitoloji Metinleri Üzerine", Akademik Siyer Dergisi 1/2 (Ocak 2020), 2-20.

¹³⁶ Kaegi'nin bu konudaki tespitinin oldukça keskin olduğunu belirtmeliyiz: "Bu kaynakların hiçbirinde Müslümanların gerçekleştirdiği fetihler hakkında tutarlı bir açıklamaya rastlanmamaktadır." Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, 18.

Son olarak burada kaydettiğimiz bütün çözüm önerilerinin hayata tatbiki için ülkemizde İslâm Tarihi bölümünün yeniden yapılanması olmazsa olmazdır. Aksi halde bireysel çalışmalarla veya gayretlerle pek bir netice alınacağı kanaatini taşımadığımızı ifade edelim.

Kaynaklar

- Ağarı, Murat. *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar –Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri–*. İstanbul: Kitabevi Yay., 2002.
- Ahmed Emîn. *Fecru'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 11. Bsk., 1975.
- Barthold, Vasili V.. *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*. haz. Hüseyin Dağ. Ankara: Çağlar Yay., 2004.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892). *Fütûhu'l-buldân*. thk: Abdullah Üneys et-Tıbâ' - Ömer Üneys et-Tıbâ'. Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1407/1987.
- Brockelman, Carl. *Kitâbu't-Târîhi'l-edebi'l-arabî*. 2 Cilt. Ar. Çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî vd. Kahire: el-Heyetü'l- Mısriyye, 1993.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman (255/869). *Sünen*. 2 Cilt. thk., tdk., thrc. Seyyid Abdullah Hâşim. İstanbul: Çağrı Yay., II. Bsk., 1992.
- Duygu, Zafer. "VII. Yüzyıldaki İslâm Fetihlerinin ve Müslüman Hâkimiyetinin Hıristiyan Tarih Yazımına İzdüşümleri". *Artuklu Akademi* 1/1 (2014), 33-65.
- Fowden, Garth. *Muhammed'den Önce ve Sonra Birinci Binyıla Yeni Bir Bakış*. çev. Abdurrahman Aydın. Ankara: Phoenix Yay., 2019.
- Gregory, Timothy E.. *Bizans Tarihi*. çev. Esra Ermert. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 5. Bsk., 2019.
- Günaltay, M. Şemseddin. *İslâm Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler–*. haz. Yüksel Kanar. İstanbul: Endülüs Yay., 1991.
- Halife b. Hayyât, Ebû Ömer el-Leysî (240/854). *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk., tdk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1993.
- Hamidullah, Muhammed. *Hız. Peygamber'in Savaşları ve Savaş Meydanları*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Yağmur Yay., 2. Bsk., 1972.
- Humphreys, R. Stephen. *İslâm Tarih Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*. çev. Murtaza Bedir - Fuat Aydın. İstanbul: Litera Yay., 2004.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774/1372). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Bsk., 1998.
- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232). *el-Kâmil fi't-târîh*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1399/1979-1402/1982.
- İzzetî, Ebu'l-Fazl. *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, çev. Cahit Koytak. İstanbul: İnsan Yay., 1984.
- Kaegi, Walter E.. *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, çev. Mehmet Özay. İstanbul: Kaknüs Yay.,

2000.

Köprülü, M. Fuad. *Anadolu'da İslâmiyet*. haz. Metin Ergun. Ankara: Akçağ Yay., 2005.

Köse, Feyza Betül. *Medine'de Sosyal Hayat –Dört Halife Dönemi-*. İstanbul: Mana Yay., 2016.

Köse, Feyza Betül. “Sosyal Tarih Yazıcılığında Sorunlar ve Çözüm Önerileri –İlk Dönem İslâm Toplumu Özelinde-”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2018), 10-26.

Marsden Jones. “Mukaddime”. *Kitâbu'l-Meğâzî*. mlf. Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (207/822). 1/1-42. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1984.

Nicol, Donald M. *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*. çev. Bilge Umar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2. Bsk., 2003.

Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 7. Bsk., 2011.

Öz, Şaban. *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*. İstanbul: İsar Vakfı Yay., 2008.

Öz, Şaban. “Siyer Literatüründe Mitoloji Metinleri Üzerine”, *Akademik Siyer Dergisi* 1/2 (Ocak 2020), 2-20.

Sivrioğlu, Ulaş Töre. “İlk İslâm Fetihleri ve Sâsâni Devleti'nin Çöküşü”. *Turkish Studies* 10/9 (Yaz 2015), 389-428.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. tkd. E. İhsanoğlu. İstanbul: İsar Yay., 1998.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922). *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük (Târîhu't-Taberî)*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

Togan, A. Zeki Velidi. *Tarihte Usûl*. İstanbul: Enderun Yay., 4. Bsk., 1985.

Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (207/822). *Fütûhu's-Şâm*. 2 Cilt. tsh. Abdullatif Abdurrahman. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1998.

Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (207/822). *Kitâbu'l-Meğâzî*. 3 Cilt. thk., tkd. Marsden Jones. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 3. Bsk., 1984.

Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. E. Ruhi Fığlalı. İstanbul: Şato Yay., 3. Bsk., 2001.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi'l-Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâdîh (292/905). *Târîhu'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1412/1992.

Yılmaz, Saim. *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809)*. İstanbul: İfav Yay., 2015.

Yüksel, Ahmet Turan. “Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslâm Fetihleri”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1996), 169-195.

Yüksel, Ahmet Turan. “Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1999), 45-79.

Zweig, Stefan. *Bizans'ın Düşüşü –Sultan Mehmed Han'ın İstanbul'u Fethi-*. çev. İlker Balkan. İstanbul: Kanon Kitap, 3. Bsk., 2019.

On Content and Method Problems in the Conquests Literature

Abstract

Muslim scientific circles have been interested in the news of conquest from very early periods and have paid attention to collect information about the conquest wars and its process. This narration material, which was brought together over time, led to the emergence of separate works on the subject. The works of conquest are books that not only provide military information about conquests or wars, but also have a very wide range of topics. Therefore, care should be taken when examining such works, and scanning should not be made only by looking at the content. In the transmission of these narrations, it is seen that the classical Sirah-History method is applied. The works dealing with the first period of Islamic conquests constitute the scope of this study, in which we deal with the problems in the conquest literature in general. Conquest works that emerged in different cultural and literary fields in the next period are not included in our subject. Undoubtedly, it is necessary to examine them historically and determine their value as a source of history. However, this corpus, which is mostly devoted to the literary field, has a special importance at least for Turkish historians. In order to give a holistic perspective, we think it would be more useful to deal with the procedural and content problems in the conquest texts together. Therefore, instead of making separate titles again in terms of method or content, we found it appropriate to give them together. It is possible to note the following as problems that we can identify in the conquests literature: Unknown Author Problem, Resource Limitation, Unilaterality, Language Problem, Historiography Problems, Geographical Uncertainties, Content Change, Chronology Problem, Technical Problems, Approach Problem, Evaluation Deficiencies and Archaeological Data Insufficiency. Our solutions within the framework of these problems are as follows: Eliminating academic and professional deficiencies in Islamic geography, preparing international projects, eliminating the deficiencies of history maps, increasing academic studies on conquests and academic rigor, preparation of visual atlases/dictionaries, the necessity of criticism, construction of Islamic Archeology. Studies on the evaluation and processing of the texts on the conquests in the form of their interpretation, philosophy, backgrounds and economic, political, religious and social results in a wide perspective will make these texts more valuable in terms of historiography. Revealing the conquests should be the primary goal of the theology and history faculties in our country. In each province, there are theology and history faculties and departments related to this field within these faculties. Unfortunately, it is observed that the same subjects are studied repeatedly. However, by tending to local historiography the determination of the conquests of the provinces if necessary, on the scale of villages and towns will be extremely important in terms of revealing the history of our geography. For this, it is imperative that different projects be carried out and universities, municipalities and non-governmental organizations come together.

Keywords: History of Islam • Conquest • Historiography • Conquest Literature • Archeology.